

Vladimira Ilić¹Doktorand na Odeljenju za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

FILM KAO IZVOR ZNANJA: PRIMER PROIZVODNJE STRAHA OD TERORISTA U FILMOVIMA *OPSADA* I *PREDAJA*²

Apstrakt: U više od protekle tri decenije, u SAD je primetan strah od terorizma koji je intenziviran nakon događaja koji su se desili 11. septembra 2001. godine. Kroz dva filmska primera – *Opsada* i *Predaja* – snimljena pre i posle 9/11, biće razmotren problem konstruisanja opasnosti od muslimana, čime biva konstruisan i strah od njih. Glavno pitanje na koje se ovim istraživanjem nastoji odgovoriti jeste to kako se konstruiše strah od Drugog, odnosno koji su neophodni uslovi da bi se neka grupa percipirala kao opasna za jedno društvo i postala predmet njenog straha. Da bi neki (problematizovani) fenomen dobio šire razmere, da bi se mogao okarakterisati kao društveni ili politički problem, neophodno je da članovi date grupe ili društva dele (načelno) ista znanja o njegovom značenju, što komercijalni film omogućava. Filmsko kreiranje gledaočevog iskustva straha predstavlja jedan od (značajnih) mehanizama oblikovanja i održavanja straha u stvarnom životu.

Ključne reči: strah, muslimani, terorizam, SAD, komercijalni film

Uvod

U različitoj naučnoj literaturi neretko čitamo da je strah najstarije ljudsko osećanje i s poštovanjem mu odajemo počast prioritete ljudske emocije koja je omogućila egzistenciju čovečanstva (Bourke 2005; Delimo 1987). S vremenom, ova emocija se modifikovala, bivajući usmerena na različite tekuće teme, ali je nastavila da obitava među pojedincima i grupama, kao i u međuprostoru širih zajednica (vid. Bourke 2005). Na taj način, manifestovana kroz mnogobrojne primere – u ljudskoj svakodnevic, umetničkim delima, društvenim i političkim delovanjima – emocija straha stigla je i do našeg vremena u ruku savremenih formi ali sa relativno neizmenjenom suštinom koja se ispod

¹ vladimira.ilic@gmail.com

² Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu *Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i EU* (177018) koji finansira MPNTR RS.

njega krije – veliki broj ljudi i dalje i svakodnevno živi u strepnji od nesigurne socijalne, ekonomske ili političke stvarnosti. Iako se tvrdi da živimo u sigurnijem vremenu no ikada, čini se da potencijalnim opasnostima nema kraja: čini se da se gotovo svaki predmet, osoba ili događaj može prepoznati kao pretnja i kao ono prema čemu ili kome, stoga, valja biti obazriv.³ Deluje kao da je strah postao naša senka a, reklo bi se, i uobičajeni pogled na svet ili "kulturno uslovljena lupa kroz koju posmatramo svet" (Svensen 2008, 16). Ne može se tvrditi da je za stanovništvo SAD terorizam ta lupa kroz koju posmatraju svoj univerzum, međutim, čini se da su politička aktivnost i sredstva javnog informisanja, podržavani proizvodima popularne kulture, usmereni na stvaranje ove vrste straha koji, pri tom, na Zapadu nije novijeg datuma. Već od kraja sedamdesetih godina XX veka, u Americi i Britaniji postoji strah od terorizma, što potvrđuju i pojedine statistike: između 1980. i 1985. godine, broj žrtava terorizma u Americi iznosio je 17, dok je *New York Times*, na temu terorizma, u proseku objavljivao četiri članka po broju; u periodu između 1989. i 1992, u celom svetu je ubijeno 34 Amerikanaca, kada je u američkim bibliotekama pod rubrikom *terorizam* zavedeno 1300 knjiga (Bourke 2005, 365). Slična je situacija i sa filmskom industrijom. Snimljen je pozamašan broj američkih filmova o terorizmu, naročito nakon događaja 11. septembra 2001. godine. Još je pozamašniji broj filmova u kojima se, makar samo i u jednoj sceni, prikazuje ili bar aludira na ekstremizam arapskog i muslimanskog sveta. Neki od ovih filmova su u manjoj, a neki u većoj meri okrenuti preispitivanju američke odgovornosti za (pojedine) terorističke napade, neki poseduju manju, a neki veću kritičku pažnju u pogledu američkih moralnih i pravnih načela (na primer) odabira osumnjičenih, načina njihovog zarobljavanja i tretiranja zarobljenika, dok drugi pak uspevaju da kažu ponešto o manipulisanju događajima u političke svrhe. Međutim, kako se stiče utisak, na kraju su pretežno svi okrenuti opravdavanju američke anksioznosti – možda i paranoje? – sa svim njenim efektima, čime se ipak afirmišu pomenuta načela i politika SAD koja je s tim u vezi.

³ Samo je u svakodnevnom životu moguće pronaći mnogobrojne primere koji to potvrđuju: živimo li na geografski trusnom području, strahovaćemo da nam zemljotres ne sruši krov nad glavom; živimo li u veoma siromašnoj zemlji, strahovaćemo od terora gladi; živimo li u nešto manje siromašnoj zemlji, strahovaćemo da nam nestanak struje ne uništi teško pribavljene kompjutere ili drugu tehniku; živimo li pak u SAD, strahovaćemo da nam domove ne zatrpa iznenadna snežna mećava koja će nas ostaviti bez pozamašnih zaliha hrane; izađemo li na ulice, međutim, pazićemo da nas zbog neuređenih saobraćajnih propisa ne pregazi automobil ili nas ne "pokosi" neko ko je prošao kroz crveno svetlo, pazićemo da se ne krećemo sami neosvetljenim ulicama, opasnim delovima grada, da nam neko ne kine za vrat u gradskom prevozu ili, napokon, da se ne okliznemo na kišom okvašene pločnike.

Prema širim odrednicama, terorizam se sprovodi radi postizanja političkih ciljeva, stvarajući klimu straha i nesigurnosti (Hejvud 2004, 704). Da li se u zapadnom svetu terorizam pojavljuje kao posledica dubokog poniženja koje muslimani osećaju (Mojsi 2012, 94-97), ili je terorizam manifestacija neizbežnog sukoba civilizacija kao najširih kulturnih entiteta (Hantington 2000, 46-47), ili se, pak, sukob dela zapadnog i muslimanskog sveta može posmatrati kroz relativno univerzalistički pristup savremenog (među)državnog političkog i ekonomskog funkcionisanja – prvenstveno kroz pojmom moći – nisu pitanja kojima se ovo istraživanje primarno bavi, niti na koja ima nameru da odgovori; pre će se ovih pitanja dotaći kao okvira razmatranja konstrukcije straha. Ovo, dakle, nije rad o terorizmu, a još manje o američkom i zapadnoevropskom parčetu odgovornosti za tu pojavu, niti o žrtvama, agresorima, patologiji, ludilu i tome slično. Istraživanje je, naime, usmereno na pitanje oblikovanja negativnih predstava o Drugom, dok je fokus smešten na kreiranje opasnosti, te tako i na strah od tih opasnih Drugih – u ovom slučaju oličenih u muslimanskoj i arapskoj populaciji, prevashodno na teritoriji SAD.⁴

Pitanje proizvodnje straha od stranaca, a u kontekstu muslimanskog terorizma u američkom društvu, biće analizirano kroz dva filma – *Predaja* (*Rendition*, 2007) i *Opsada* (*The Siege*, 1998) – koji se direktno dotiču terorizma u vreme pre i posle 11. septembra, te na osnovu čijih narativa je moguće pratiti deo procesa konstruisanja pretnje i, s tim u vezi, stvaranja (slike) neprijatelja. Strah je, u tome, onaj koji se proizvodi konstruisanjem same pretnje i, istovremeno, onaj koji biva sredstvo održavanja znanja o opasnosti i Drugom.

Još jednom o sukobu civilizacija?

Čini se da događaji koji su se desili 11. septembra 2001. godine delimično potvrđuju teoriju Semjuela Hantingtona o sukobu civilizacija u 21. veku, ustanovljenu na različitosti kulturnih identiteta. Početkom devedesetih godina prošlog veka, ovaj američki politikolog je postavio tezu o posthladnoratovskoj globalnoj političkoj sceni u kojoj ne dominiraju ideološke razlike koje zastupaju vladajuće nacije, već dominiraju kulturne i, šire posmatrano, civilizacij-

⁴ Ovaj članak je svojevrsni nastavak rada pod nazivom *Film kao izvor znanja: primer proizvodnje straha od stranaca u filmu "Ponoćni ekspres"* (objavljenog u časopisu *Antropologija* 12, sv. 3 za 2012.) u kojem se takođe razmatra proizvodnja straha od muslimana (Turaka) u stranoj zemlji – "tamo" – tj. u Turskoj, dok će se u ovom radu otvoriti pitanje straha od muslimana na domaćoj teritoriji – "ovde" – odnosno, u SAD i, samo posredno, u zapadnoj Evropi.

ske razlike.⁵ Najznačajnije među njima čine i dva osnovna elementa svake kulture ili civilizacije, a to su religija i jezik (Huntington 2000, 65-71). Međutim, koje je "mesto susreta" tih razlika, koje je to mesto koje ih čini stvarnim, tj. značajnim u političkom i društvenom smislu? Bazične razlike identiteta civilizacija, kako ih ovaj autor vidi – a to su razlike u istoriji, jeziku, tradiciji i, najvažnije, religiji (Huntington 1993, 25) – nemaju nikakvu (političku) vrednost po sebi. One, stoga, kao ni težnja za njihovom dominacijom (tj. dokazivanje među civilizacijama ko je u pravu, a ko je u krivu), nisu toliko *uzrok* sukoba – što je teza proistekla iz Huntingtonovih razmatranja – koliko su *sredstvo* sukoba.⁶ Naime, Huntington kaže: "Ljudi koriste politiku ne samo da unaprede svoje interese, nego i da definišu svoj identitet. Mi znamo ko smo samo kada znamo ko nismo i, često, kada znamo protiv koga smo" (Huntington 2000, 28). Transformacija negativne identifikacije (ko nismo) u netrpeljivost i potencijalni sukob (protiv koga smo) verovatno da se tiče, na najopštijem nivou, večite težnje sistema samoodržanja. Tako, recimo, država, onakva kakvom je danas poznajemo – osnovna politička jedinica i nosilac moći – možda ne bi opstala da ne postoji problem koji je dovoljno uporan i snažan da bi osporio ili potvrdio njenu moć jer, kako je već primećeno, "na nivou države, moć je gotovo apstraktna dok joj se neko ne suprotstavi" (Pišev 2011, 209).⁷

Strah na filmu

U ovom radu se neće direktno razmatrati pitanje *zašto* su razlike postale važne, iako ono neće biti u potpunosti ignorisano, već će se razmatrati *kako* se to dešava.⁸ Glavno pitanje na koje se nastoji odgovoriti ovim istraživanjem, stoga, jeste kako se konstruiše strah od Drugog, odnosno koji su to neophodni uslovi da bi se neka grupa percipirala kao opasna po jedno društvo i da bi po-

⁵ Huntington civilizaciju definiše kao "najviše kulturno grupisanje ljudi i najširi nivo kulturnog identiteta koji ih razlikuje od drugih vrsta" (Huntington 2000, 46), ističući da i kultura i civilizacija obuhvataju "vrednosti, norme, institucije i načine mišljenja kojima uzastopne generacije u datom društvu pridaju primarnu važnost" (n.d., 44).

⁶ A možda i sredstvo sredstva sukoba. Isticanje pomenutih razlika i pridavanje vrednosti tim razlikama, jesu, na primer, sredstvo konstruisanja neprijatelja, a tako stvorena slika o njemu jeste sredstvo nekih viših političkih ciljeva – reafirmacije moći, ekonomske dominacije i eksploatacije, legitimacije vojnih akcija i tome slično.

⁷ Pitanje moći kao uzroka sukoba ne osporava ni Huntington, što je jasno u njegovom isticanju Lenjinovog viđenja glavnog pitanja politike: "Ko bi trebalo da vlada? Nad kime bi trebalo da se vlada?" (Huntington 2000, 234).

⁸ Svakako, ne težeći predstavljanju celovite slike načina na koje se razlike konstruišu i afirmišu, već težeći razumevanju samo jednog njegovog dela – onog koji se tiče odgovornosti filmske produkcije.

stala objekat njenog straha. Da li će, kada, i u kojoj meri drugačiji ili Drugi biti percipirani kao opasni, u srazmeri je sa takvom prezentacijom, kako u stvarnom životu – kroz sredstva javnog informisanja – tako i kroz proizvode popularne kulture. Oba ova medija bazirana su na konstruktivističkom shvatanju da "ništa nije stvarno, sve dok se ljudi ne slože oko toga da jeste" (Gergen i Gergen 2006, 11), odnosno dok članovi date grupe ili društva ne počnu da dele (bar načelno) ista znanja o značenju neke pojave što dalje znači da istina predstavlja "samo prihvatanje trenutnog načina shvatanja sveta" (Milosavljević 2013, 19).

Biološka inherentnost straha čovečijem organizmu je neosporna – ne u smislu (fiziološkog) izvorišta emocija, već fiziološke reakcije tela⁹ koja predstavlja pripremu organizma na datu opasnost i ima funkciju da nas zaštiti. Strah je tada poželjan i funkcionalan. Međutim, ukoliko opasnost percipiramo kao nesavladivu, ukoliko se javi "nesklad između straha i njegovog objekta" (Svensen 2008, 27) strah deluje parališuće i postaje disfunkcionalan. Šta ćemo i na koji način percipirati kao predmet straha, na koji način ćemo se ophoditi prema njemu i kako ćemo izraziti strah, kao što je već rečeno, zavisi od socio-kulturnog okruženja. Stoga se strah posmatra kao kulturna kategorija – emocija koja se kulturno proizvodi, oblikuje, usmerava i prenosi – te koja kao takva, postaje instrument društvenih zbivanja, odnosno ekonomski i politički resurs.

Ljudske emocije su, uopšteno govoreći, sačinjene najmanje od afektivne, kognitivne i bihejvioralne komponente,¹⁰ a tiču se odnosa prema elementima stvarnosti u najširem smislu. Spram emocije koja se ovde razmatra, to bi značilo da strah predstavlja način na koji doživljavamo druge, način na koji mislimo o njima ili kroz koji posmatramo sebe u odnosu na njih i, napokon, način na koji se, recimo, ponašamo u kontaktu sa njima. Strah uvek ima svoj objekat – jedan ili više njih – tj. ono na šta se odnosi. U odnosu na opasnost, strah je moguće definisati kao odnos prema okolini, tj. prema (stvarnim ili umišljenim) opasnostima koje mogu biti imenovane, dakle, prema konkretnim predmetima i događajima koji stvarno prete ili prema onima koji se u manjoj ili većoj meri *percipiraju* kao preteći. Percepcija je važan element razumevanja emocije straha kao kulturnog konstrukta.¹¹ Ovaj termin se neće koristiti u smislu opažanja kao reagovanja na nadražaje iz spoljne okoline, već u značenju

⁹ Povećanje adrenalina u krvi, ubrzano disanje i ubrzan rad srca jesu samo neke od fizioloških reakcija tela (vid. Fritscher 2009).

¹⁰ Pri čemu ove komponente najčešće nisu nezavisne i međusobno razdvojene, a sve su kulturno uslovljene.

¹¹ I, u okviru u kojem se strah ovde istražuje – konstruisanje i širenje straha putem filma – najdostupniji element antropološkog istraživanja. Ovakvo posmatranje uloge percepcije ukazuje na ukidanje eventualne implikacije percepcije kao najvažnije komponente (u oblikovanju) emocije straha.

načina opažanja koje je društveno i kulturno uslovljeno, tačnije načina na koji nešto opažamo i pripisujemo mu kulturna značenja u odnosu na koja, između ostalog, i gradimo odnos prema nečemu i reagujemo. Percepcija je, dakle, ta koja učestvuje u određuju straha, njegovog predmeta i vrste, i povratno, segment straha kojeg određuje i oblikuje kultura. U srazmeri sa intenzitetom tekućeg društvenog interesovanja da utiče na pojedine segmente ljudskog života, usmeravana je percepcija opasnosti, tj. konstruisan je konkretan segment (objekat) kao opasan i nivo njegove opasnosti. Stoga će fokus rada biti stavljen na način usmeravanja percepcije muslimana kao na način proizvodnje straha od njih.

Kako smatra antropolog Džon Levit, emocije "primarno nisu ni značenja ni osećanja, već iskustva naučena i izražena u telu u društvenim interakcijama posredstvom sistema znakova, verbalnih i neverbalnih" (Leavitt 1996, 526). Jedno od osnovnih polazišta u analizi konstrukcije straha putem filma jeste to da filmovi nude i kognitivna i afektivna iskustva (vid. Champoux 1999), međutim, ne tako što stvaraju iluziju stvarnosti, kako uviđa Noel Kerol, već tako što "reorganizuju i konstruišu radnje i događaje na ekonomičan, razumljiv i koherentan način" (Carroll 1985, 93). Smatrajući, dakle, da je film fikciju a ne preslikana realnost, isti autor objašnjava da se "naše iskustvo radnji i događaja u filmu radikalno razlikuje od našeg normalnog iskustva; filmske radnje i događaji su vrlo organizovani, automatski razumljivi i vrlo jasni" te "ovaj kvalitet neopterećene jasnoće zadovoljava zahtev uma za redom" (Carroll 1985, 93).¹²

Strah u ruhu terorizma

Razmatranje pitanja terorizma u SAD može se otvoriti analizom problema imenovanja neprijatelja, ali i završiti istim. Drugim rečima, može se poći od imenovanja, u smislu obelodanjivanja neprijatelja, s jedne strane, kao i od postavljanja problema terorizma kao takvog – ili, kako se ponekada čulo u javnosti, modernog rata – pa tako doći do otkrivanja identiteta tog neprijatelja, s druge strane. Kako je problem terorizma i neprestano pretećeg neprijatelja u svakodnevnom životu zajednice jednim delom konstruisan te pomalo preuveličan, analiza terorizma će ipak biti otvorena problemom imenovanja neprijatelja.

Imena kojima nazivamo pripadnike neke grupe ili čitave zajednice, retko bivaju ili ostaju značenjski neutralna. Prevazilazeći osnovni jezički nivo, imena predstavljaju formulacije za označavanje – kulturne i društveno čitljive kodove. U slučaju terorizma, ona su se pokazala kao neophodan preduslov za "prepoznavanje" objekta straha, a potom kao opravdanje za sprovođenje politike terora. Tako su Iranci, Iranci, Sirijci, Egipćani i drugi muslimanski naro-

¹² Više o ulozi filma u konstruisanju i distribuciji straha vid.: Ilić 2012.

di u američkom društvu, konotirani kao teroristi, odnosno – zemlje iz kojih oni potiču označene su kao teroristička društva (n.d., 366). Veoma upečatljivu ekranizaciju ovog problema nalazimo u filmu *Rendition*.

Film paralelno prati dve priče koje na kraju oblikuju celinu. U jednoj od zemalja Severne Afrike, dešava se samoubilački bombaški napad u kojem slučajno gine jedan od dvojice policajaca Centralne Obaveštajne Agencije (CIA). Utoliko, na aerodromu u SAD se sprovodi neregularno hapšenje jednog Arapina koji se vraćao kući u SAD iz Južne Afrike. Nakon kraćeg ispitivanja i bez čvrstih dokaza, on biva deportovan u grad u kojem se odigrao napad i gde istragu nad njim vrši lokalni šef policije, dok sve to posmatra drugi, preživeli američki policajac. Za to vreme, žena otag Egićanina – Amerikanka, u pomoć poziva starog prijatelja Alana, bliskog saradnika senatora SAD. Kako on, međutim, ne uspeva da učini gotovo ništa, Egićanina na kraju spasava policajac koji je nadgledao ispitivanje i koji se uverio u njegovu nevinost. U afričkoj zemlji u kojoj se bombaški napad dogodio, paralelno pratimo život mladih Arapa – ćerke šefa policije i njenog mladića koji je, kako se na kraju ispostavlja, bombaš samoubica sa početka filma. Njegova meta je, da stvar bude gora, šef policije u ćijem zatvoru je umro njegov brat, zbog ćega se on i odlučuje na samoubilaćku teroristićku akciju. Igrum slućaja, sa njim umire i njegova devojka.

Uvićamo da je struktura ovog filmskog narativa, pa i odnos (grupe) likova, relativno jednostavna: na jednoj strani imamo predstavnike amerićke vlasti (CIA), sa druge strane nesigurne i opasne teroristićke zemlje,¹³ dok su "obićni" graćani SAD i pokoji (tokom odrećenog vremena) neoprećeljeni pojedinać, pozicionirani negde izmeću. Kako sućtina politike moće biti odrećena razlikom izmeću prijatelja i neprijatelja,¹⁴ gde je, prema tome, teško moguće da se iko duće zadrži u neutralnoj sredini, tako se, po ugledu na realne odnose i u tećnji da se u filmskim narativima ovakvi odnosi krajnje pojednostave, i u filmu *Rendition* ovi treći moraju smestiti na jednu stranu. Iako film, kako je rećeno, paralelno prati dve priće koje se na kraju povezuju, za razmatranje problema identiteta neprijatelja, zaplet poćinje onda kada Egićanina hapse i drže u pritvoru mimo regularnog protokola. Drugim rećima, onda kada on (za porodicu i prijatelje) nestaje bez ikakve pravne istrage.¹⁵ Nakon što je pozvan

¹³ Koristi se mnoćina ne samo iz razloga što je – i pored ćinjenice da je mesto teroristićkog napada i mesto na kojem se odvija deo radnje prikazano doslovno kao jedna zemlja – na početku filma data šira geografska odrećnica (Severna Afrika), već i zato što neupiranje prstom u jednu odrećenu državu implicira poruku da sve severnoafrićke zemlje i šire, jesu potencijalni izvori teroristićkih akcija.

¹⁴ Ovakvu odrećnicu politike dao je nemaćki filozof i pravnik Karl Šmit (vidi: Svensen 2008, 125).

¹⁵ Egićanin, Anwar El-Ibrahim, je hemijski inženjer koji je pre više godina radio za vladinu agenciju na projektu povezanom sa eksplozivom, što upućuje na njegovu

u pomoć, prijatelj Amerikanke čini sve napore kako bi saznao gde joj se nalazi muž, da bi se konačno sreo s najvažnijom figurom u CIA kad je o konkretnom slučaju reč – sa izvesnom Korin Vitman. Napetost i tenzija se u njihovom dijalogu gradacijski pojačava – od Alanovog bojažljivog, ali otvorenog interesovanja za Egipćanina i njenog ljubaznog neodavanja informacija, preko njegovog "skretanja pažnje" na opasnost medija koji bi javnosti mogli otkriti slučaj u kom država kidnapuje jednog uglednog i posvećenog porodičnog čoveka i ofanzivne odbrane Vitmanove u obliku izražavanja sumnje da bi senator želeo da žrtvuje svoj položaj zbog *jednog teroriste*,¹⁶ do konačnog i otvorenog verbalnog sukoba:

Mislim da bi trebalo jednu kopiju *Ustava* poslati u Vašu kancelariju,

izjavio je Alan, implicirajući da svaki osumnjičeni državljanin SAD ima pravo na suđenje, odnosno, ističući individualnu odgovornost za neregularnosti u sprovođenju zakona, pritom skrećući pažnju na činjenicu da su pravna načela još uvek važeća. Ubedljiv odgovor na to dala mu je Vitmanova:

[...] Za tvoju informaciju, ima više od sedam hiljada ljudi u centralnom *Londonu* živih večeras zahvaljujući informaciji koju smo dobili na ovaj način. Pa možda možeš staviti glavu na jastuk i biti ponosan na to što si spasio *jednog čoveka, dok je sedam hiljada drugih zbog toga umrlo*. Ali ja imam unuke u Londonu pa je meni drago što radim ovaj posao, a tebi nije. [...] Doneću ti kopiju *izveštaja Komisije o 11. septembru* u kancelariju ujutru.

Predstavljeni odlomak zahteva osvrt na nekoliko detalja: na uticaj imena, retoriku opravdavanja nasilja predstavnika američkih vlasti slučajem *11. septembar*,¹⁷ a sve to pod okriljem odgovornosti SAD za očuvanje svetskog mira i građanskih sloboda.

upoznatost sa tehnikama pravljenja bombi. U vreme kada se u nekoj zemlji Severne Afrike zbio teroristički napad u kom je slučajno poginuo američki policajac, Egipćanin se našao na putu za svoju zemlju – SAD, i to iz Južne Afrike gde je, kao naučnik, prisustvovao takvom kongresu. Povrh svega, zelenu kartu je dobio oženivši se Amerikankom. Kao najjači dokaz protiv njega uzet je poziv koji je primio od policiji poznatog teroriste. Policija zna da takvi pozivi mogu biti slučajni ili namešteni, što je jasno i pokazano na početku filma.

¹⁶ Pojedine reči ili delovi dijaloga su namenski naznačeni i biće predmet analize u tekstu koji sledi.

¹⁷ Veliki broj civila koji su tom prilikom nastradali, iako u nesrazmeri sa onima na Bliskom Istoku i u Africi, svakako nije bio deo filmske priče. Dakle, iako se septembarskim napadima manipuliše u ekonomske i političke svrhe, ne možemo ih okarakterisati kao puku paranoju. S druge strane, iako je reč o velikoj tragediji, važno je prepoznati je i kao značajan politički resurs.

Pokazalo se da imena imaju veliku moć, "a onaj ko može uticati na to da sistem za društvenu klasifikaciju postane relevantan ima i političku moć" (Eriksen 2004, 153) i obrnuto. Kad je o konkretnom primeru reč, to znači da, iako osumnjičeni Egipćanin zaista jeste onakav kakvim ga je Alan opisao (ugledan i posvećen porodični čovek), CIA – kao jedna od glavnih agencija savezne vlade SAD – ima političku moć, te i moć da verifikuje (krivicu) osumnjičenog, a kako to film sugerše, na način koji je neregularan – te je mogućnost da je zarobljenik nevin isključena gotovo pri samoj odluci da se on uhapsi, a dodatno je osporena tokom ispitivanja, kada se kao najsumnjivije, zapravo, pokazalo njegovo ime, odnosno poreklo. Da pomenuta predstavica CIA nema ni najmanju sumnju u njegovu krivicu, potvrđuje se u dva naznačena momenta: u prvom, kada osumnjičenog bespogovorno etiketira kao teroristu i u drugom, kada ističe ispravnost žrtvovanja žigosanog pojedinca zarad grupe,¹⁸ služeći se logičkom formulom "ili-ili" (ili pojedinac ili grupa) koja vodi u logički ćorsokak, te služi manipulaciji emocijama i svešću sagovornika, tj. gledalaca. Ovakav logičko-jezički stil argumentacije bi se, za potrebe istraživanja, mogao nazvati retorikom isključivosti, koja je podržavana predznacima poput: *nikad*, *uvek*, *niko*, *svi* i tome slično,¹⁹ čime se grade ili učvršćuju (pred)ubeđenja i obično isključuje (uloga) kontekst(a). Bilo da je ova retorika ispoljena slikovno kroz filmske scene ili da je naznačena verbalno kroz dijaloge, ona proizvodi ubeđenja koja generišu vrednosno polarizovane predstave, a tako dobijena pojednostavljena slika bilo kojeg (društveno problematizovanog) fenomena, u većoj ili manjoj meri, inhibira mogućnost logičkog mišljenja i rasuđivanja.

Na sličan način se pokušavala prezentovati i tragedija koja se desila 11. septembra a koju je, do izvesne mere, moguće razumeti kroz analigiju sa neprijateljstvom SAD i SSSR. Naime, Hladni rat se, kako tvrdi Endru Hejvud "održavao delimično i zbog vitalnih interesa američkog i sovjetskog vojno-industijskog kompleksa,"²⁰ koji su imali snažan motiv da preuveličaju stratešku pretnju i ofanzivne mogućnosti druge strane" (Hejvud 2004, 704). Kako bi se održali političko-ekonomski obrazci delovanja, čak možda i kako bi se "demonstrirala" neophodnost postojanja i funkcionisanja države i potvrdila njena moć, u SAD se težilo konstruisanju slike neprijatelja koji bi bio dovoljno moćan da bi, u smislu pretnje, mogao parirati snazi nekadašnjeg SSSR. Kako ozbiljan protivnik ne može biti pojedinac (obmotan bombama) ili grupa orga-

¹⁸ Gde se spekulše velikim brojkama nevinih žrtava – čak sedam hiljada.

¹⁹ Na primer: *svi* muslimani su potencijalni teroristi; *nikad* nisi siguran u prisustvu Arapa; danas *niko* ne predstavlja veću pretnju od njih itd. Ovo su, dakle, jezičke formulacije koje isključuju alternative.

²⁰ Što je "simbiozni odnos između oružanih snaga i industrijskih grana povezanih sa odbranom, zasnovan na zajedničkoj težnji da se povećaju vojni izdaci" (Hejvud 2004, 705).

nizovanih terorista,²¹ bilo je potrebno identifikovati pretnju u okviru šireg verskog, etničkog, a kasnije i političkog te, ako hoćemo, i civilizacijskog Drugog. Tragedija koja desila 11. septembra, pokazala se pogodnom za sigurno rešavanje američkog odnosa prema drugosti, te i prema samoj sebi. Kada je ovaj napad interpretiran kao teroristički napad na Ameriku, bilo je sigurno da je identifikovan dovoljno ozbiljan neprijatelj – musliman kao takav, odnosno lokalizovan protivnik – arapski svet, a kako je ono što čvrsto povezuje sve arapske zemalje islam, ova vera je poistovećena sa ekstremizmom. Jednom rečju, probuđena je erupcija mržnje prema arapskom svetu (Bourke 2005, 372-373), a događaji koji su se odvijali 11. septembra 2001. godine, postali su Slučaj 9/11, s čim se naporedo stvarala globalna medijska slika, oličena u paroli "rat protiv terora" (Werbner 2005, 5). Kao takva, ova tragedija je dovoljno jaka da se suprotstavi Ustavu SAD, odnosno legitiman razlog da se on, bar u određenim sekvencama i do određenih granica, krši što, kako se čini, uporište nalazi u osporavanom shvatanju da "rat opravdava nekontrolisanu brutalnost" (Hejvud 2004, 696).

Kada se u jednom delu gorenavedenog dijaloga, čini se niotkuda, umetne London što, pojednostavljeno posmatrano, može biti simbol Zapadne Evrope, 11. septembar zadobija šire razmere, nešto drugačije od gorepomenutih. Značajniji razlog od umetanja Londona kao mete terorističkog napada (pomenutog u filmu) jeste isticanje da je taj grad, zahvaljujući naporima SAD, ostao netaknut. Valjalo bi napomenuti da je uloga pominjanja Londona dvostruka – s jedne strane se jača veza SAD sa Zapadnom Evropom, dok se istovremeno naglašava dominacija i superiornost SAD. Ovo neposredno implicira da ako je tako, ugrožen je poredak i mir čitavog zapadnog sveta, a SAD preuzimaju ulogu garanta istog:

Ili ćemo da odgovorimo na ovu pretnju, brzo i ubedljivo, ili će ih sledeće nedelje biti još sto u celom svetu.²²

Sada se, dakle, vodi "bitka između slobode i straha, gde SAD predstavljaju slobodu, a teroristi strah" (Svensen 2008, 123). U filmu čija analiza sledi, dato je najjasnije potkrepljenje ove teze; nakon niza terorističkih napada mediji su objavili:

Predsednik je danas izneo tvrdnju: *Jedna od naših najvećih sloboda je sloboda od straha*. On se zakleo da će štititi tu slobodu svim resursima.

²¹ Koji bi, svi zajedno, verovatno potpali u domen lokalnog organizovanog kriminala ili slično.

²² Kaže jedan od govornika okruglog stola u Beloj kući (film *The Siege*).

Film *Opsada* (u originalu *The Siege*) jeste nešto banalnija obrada američke naracije o terorizmu u kom nema ni ambivalentnih ni skrivenih poruka, niti latentnih poteza vladinih službenika – jasno je ko je junak, a ko zlikovac; vidljivo je prisustvo svih neophodnih efekata za naboj emocija (podstičuća muzika, usporenost scena, ritam kadrova, propagandna retorika) itd. Za razliku od prethodnog, ovaj film konkretno prikazuje terorističke napade na teritoriji SAD, odnosno Njujorka, i teroriste koje predstavlja kao veoma dobro organizovane grupe za čije su rasturanje potrebni timovi stručnjaka. U ovom filmu su eksplicirane dve stvari koje se tiču terorizma i koje je ovde značajno obraditi. Prvo, nepredvidljivost terorizma – gde, kada i nad kim se dešava napad i ko sve može biti terorista i, drugo – ideja da je glavni cilj tih napada urušavanje američkog liberalno-demokratskog sistema.

Osnovna struktura filma delom je slična strukturi prethodnog: s jedne strane stoje požrtvovani i hrabri predstavnici američke vlasti (FBI i CIA), s druge organizovane terorističke ćelije, dok u sredini, ovoga puta stoji vojska SAD, odnosno, njen glavnokomandujući – general. Ne može se reći da problem može biti predstavljen kroz lik generala, kao što je u prethodno razmotrenom filmu to bio slučaj (lik Egipćanina), ali se svakako pomoću generalovog lika u izvesnom smislu (filmska) priča poentira.²³

Nakon bombaškog napada na američke vojne barake u Saudijskoj Arabiji, ilegalnom akcijom deo vojske SAD otima glavnog osumnjičenog za ovaj zločin, pri čemu civilna vlast o tome nije obaveštena. Posle ovakve uvertire, dešava se sledeće: jedinica FBI zadužena za antiterorizam od njujorške policije dobija dojavu da je u otetom autobusu postavljena bomba. Vrlo brzo se ispostavlja da je reč o eksplodirajućoj bombi boje, tj. o upozorenju. Samo jedan dan kasnije, eksplokira još jedna bomba – ovoga puta prava. Bombaši samoubice, Arapi, razneli su autobus pun ljudi, prethodno ne uslovljavajući ničim lokalne vlasti. U vestima saznajemo da je to "najgori teroristički bombaški napad u poslednjih pet godina u SAD".²⁴ Međutim, to nije bio kraj: napadani su različiti ciljevi poput jednog od pozorišta na Brodveju, kao i škola i sedište antiterorističkog odeljenja FBI. Dakle, ciljna grupa su bili svi slojevi stanovništva različitih starosnih dobi, pa čak i deca. I upravo je to ono što budi zebnju – teror se može vršiti zastrašivanjem, kada teroristički napadi bivaju uobličeni u upozorenje (što je slučaj sa nesmrtonosnom bombom boje), može se dogoditi da ljudi ipak budu spašeni, ali teror će tek tada početi (to čeka decu iz napadnute škole koju je spasio hrabri detektiv FBI ubivši teroristu, kao i one preživele iz pozorišta) i svakako, teror bombaša samoubica koji ne ostavlja nadu nikome (autobus koji je dignut u

²³ Ova dva lika su analogna samo u pogledu strukture filmskog narativa, tj. u pogledu njihove nejasne pozicije tokom odvijanja filmskog narativa i potrebe da na kraju filma njihova strana bude određena – da budu na strani dobrog ili lošeg.

²⁴ Film je snimljen 1998. godine.

vazduh kao i sedište antiterorističkog odeljenja FBI). Drugi vid nepredvidljivosti terorizma ogleda se u identitetima terorista. U ovom filmu, dat je pružen je prilično emotivno ubedljiv prikaz. Tokom istrage FBI, upoznajemo mladog profesora arapskog porekla, kao čoveka koji je, potpisujući im studentske vize, pomagao svojim mladim sunarodnicima da uđu u SAD. Iza njegove tako predstavljene nevinosti, međutim, staje agent CIA, koja je godinama u tajnosti radila u Iraku za američku vladu, kada je i mladi profesor bio "deo operacije za destabilizaciju Sadama Huseina", a sa kojim je i u ljubavnoj vezi. Na kraju, potpuno neočekivano, on biva poslednja teroristička ćelija sa kojom agent CIA ne uspeva da se izbori te i sama gubi život.

Segment koji naizgled povezuje filmove *Rendition* i *The Siege* jeste pokušaj problematizovanja mučenja zarobljenika. Sličnost među njima je, međutim, samo prividna – upravo je to tačka u kojoj prepoznajemo evoluciju odnosa američke politike prema (navodnim ili stvarnim) teroristima. Dok se u filmu *Rendition*, snimljenom nekoliko godina nakon 11. septembra, neregularno hapšenje (jednom rečju, kidnapovanje) i žrtvovanje pojedinaca zarad grupe tretira kao nužni uslov zaštite,²⁵ u filmu *The Siege*, snimljenom nekoliko godina pre 11. Septembra, situacija je nešto drugačija. Odluka da na ulice izađe vojska, potekla s vrha SAD, uobličena je u kratkom obraćanju jednog od predsednikovih ljudi generalu:

Generale, da li ste znali da je posle jučerašnjeg napada [na školu] pola roditelja u ovoj zemlji držalo svoju decu van škole? Oni napadaju naš način života. Sada se to završava.

Kako se pokazalo da su "konvencionalne snage zakona nesposobne da obave zadatak", vojska je preuzela komandu na ulicama, što je podrazumevalo pretresanje muslimanskog stanovništva do "gole kože" i stavljanje velikog broja njih u stadion (doslovno kavez), te mučenje kako bi se pribavile potrebne informacija. Kada su u "sobi za dobijanje informacija" general i agent CIA počeli međusobno da se preslišavaju o raspoloživim metodama mučenja (da li da Arapina utaknu u struju ili da ga seciraju), čestiti predstavnik američkog društva i oličenje zakona, patetično-patriotskim, gotovo potresnim, tonom, sablažnjelog izraza lica – uzvikuje:

Da li ste vi ljudi normalni? O čemu pričate?

²⁵ Iako i tu imamo onoga koji se zalaže za poštovanje Ustava i iako se buni protiv logike žrtvovanja pojedinaca zarad grupe, čini se da ipak na kraju biva ubeđen u suprotno, ili bar ostaje u nedoumici i ne biva on taj koji se do kraja bori niti taj koji spasava žrtveno jagnje.

Došlo je vreme da jedan čovek pati da bi se spasilo stotine života – odgovorio mu je general.

[...]

Hajde generale, Vi ste izgubili ljude, ja sam izgubio ljude, ali ne možete da radite ovo. Šta ako uopšte ne žele Šeika?²⁶ [...] Šta ako zaista žele da trpamo decu u stadione, kao što radimo? I stavimo vojnike na ulice da se Amerikanci okreću? *Iskrivimo zakon, pocepamo Ustav malo?* Jer ako ga mučimo, ako to učinimo, onda je sve za šta smo krvarili i borili se i gotovo umrli, i oni su pobedili. Već su pobedili.

Jasno je da agent apeluje na to da se prestane sa mučenjem jer će, ukoliko SAD odustane od svojih načela i moralnih vrednosti na kojima počiva njen sistem, pogaziti po svemu ka čemu je stremila i zapasti u besmisao, te tako i prestati da postoji. Teroristički napadi su, dakle, atak na liberalni i demokratski poredak – na svetski mir i građansku slobodu, na civilizaciju u kojoj je vodeća sila SAD. U filmu *Rendition*, neregularno hapšenje i mučenje zarobljenika kako bi se došlo do informacija, posmatra se kao neophodno sredstvo preventive, dok se u filmu *Siege*, kroz lik generala, takva funkcija potvrđuje, a osporava se kroz lik glavnog agenta FBI koji to vidi kao opstrukciju pravde i, na kraju krajeva, kao atak same Amerike na svoj sistem. Kako se film, pak, završava regularnim hapšenjem generala od strane agenta FBI, jasno je koji stav SAD zauzimaju. Međutim, u oba filma vidi se sprovođenje nasilja nad nevinima, i to pretežno zato što su oni "teroristički konotiranog porekla".

Pitanje kako se prevazilazi eventualna sumnja u liberalno-demokratska načela SAD, jeste poslednji problem će u radu biti postavljen, a koji ujedno čini i krunsku završnicu oba filma. Na drugom kraju sveta, u Severnoj Africi dešava se sledeće: Egipćanina iz zatvora "vadi" službenik CIA, isti onaj koji ga je ispitivao (odnosno koji je nadgledao njegovo mučenje). Kada je uvideo da Egipćanin nije u kontaktu sa izvesnim teroristom i kad je postao siguran da je Egipćanin zapravo nevinna žrtva, suprotstavljajući se svojim nadređenima, službenik CIA je učinio sve da ga spasi i vrati u SAD. U pogledu poruke koju prenosi, paralelna situacija se odvija i u drugom analiziranom filmu: vidimo pravičnog i hrabrog policajca FBI koji, kao što je rečeno, "spasava" američki sistem, hapseći beskrupuloznog generala u kojem je otelotvorena rušilačka sila. U težnji da se opravdavaju pojedinačne neregularnosti i otklone sumnje u američka liberalno-demokratska načela, kao ključno će se ispostaviti nadevanje odrednice *pojedinačni* ispred nezakonitih akcija ili čak zlodela koji, pak, bivaju ispravljeni vraćanjem prava i sloboda ugnjetavanima, a iskupljeni kaonom ugnjetača (kao u drugom filmskom primeru).

Međutim, pitanje koje se dalje nameće u vezi s tim jeste: zašto postoji interes da se prikaže kojim se nezakonitim sredstvima služe američke državne in-

²⁶ Šeika koji je proglašen krivim za bombardovanje vojnih baraka i potom otet.

stitucije? Verujem da odgovor može biti posve jednostavan – na taj način se prenosi poruka da su predstavnici zakona u svako doba na oprezu, te da, na isti način kao što je svaki američki građanin potencijalna meta terorista, tako je i svaki musliman meta američke policije. To može implicirati i sledeće – upozoravajući da ne postoji sigurnost da li se u nekom muslimanu strpljivo krije fundamentalista, ovakvim filmskim narativima se lojalnim građanima SAD muslimanske veroispovesti, u izvesnoj meri, sugerise nedoumica oko toga kakve bi odnose trebalo uspostavljati sa drugim muslimanima i, čak, da li bi u tako nesigurnom vremenu ikakav kontakt sa njima bio rizičan. Da li je ovde reč o svojevrsnom vidu razjedinjavanja? Pojednostavljeno predstavljanim porivom mladića za bombaškom samoubilačkom akcijom,²⁷ stiće se još jedan ugao iz kojeg lojalni američki muslimani mogu posmatrati svoje verske srodnike – pojedinci, iz ličnih, što će reći – sebičnih razloga, dovode, u najmanju ruku, u opasnost sve muslimane u SAD od kojih neki postaju i žrtve. Isto tako, postavlja se i ugao iz kojeg se pojačava strah američkih nemuslimanskih građana od muslimana, i oni bi mogli reći da iz pomenutih ličnih razloga ovde – u SAD – kao i u muslimanskim zemljama ginu američki državljani. Razlog da mrze, i da se istovremeno plaše muslimana, dakle, imaju svi u SAD (i hrišćani i nehrišćani) i u nemuslimanskim zemljama (ponajpre građani SAD). Ako se želi proizvesti strah muslimana, nesrazmerno veći od opasnosti koju oni predstavljaju, zašto se prikazuju primeri ugnjetavanja nevinih muslimana? Dok se, s jedne strane, priznaje da nisu svi muslimani teroristi (dokazivanjem nevinosti Egipćanina), s druge strane se šalje poruka da niko u muslimanskom svetu nije nevin dok se ne dokaže suprotno. Kada se, pak, pokaže ko nije terorista, nameće se pitanje: a ko jeste terorista, odnosno kakvi su to ljudi koji sprovode terorizam? Odgovor na ovo pitanje pružen je u prvom analiziranom filmu – to je mladić s potrebom za ličnom (privatnom) osvetom – pojačava anksioznost u pogledu nasumičnosti terorističkih bolmaških akcija a to, dalje, može biti jedno od opravdanja odmazde potekle sa druge strane. Postoji, međutim, bar još jedna perspektiva iz koje je moguće razumeti razloge za (filmsko) "pomilovanje" dela muslimanskog življa: kako je Egipćanin ugledni član američkog društva – posvećeni porodični čovek sa uspešnom (naučnom) karijerom, a još je pritom i oženjen Amerikankom – stiće se utisak da postoji podsticaj i podrška za što potpunijim asimilovanjem muslimana u američko društvo, te jedna od latentnih poruka nehrišćanskom stanovništvu SAD može biti usmerena na što bržu i što efikasniju asimilaciju, kao delimičnog garanta si-

²⁷ Bombašu samoubici (film *Rendition*) je umro brat u lokalnom zatvoru i on pokušava da ubije (bombom a ne pištoljem) glavnog odgovornog policajca, koji je pritom na visokoj funkciji. Razlog je ekspliciran kroz rečenicu napisanu u njegovom dnevniku: "Ovo radim u ime sećanja na mog brata". Naravno, glavni krivac ne umire, već ginu samo slučajni prolaznici, mađu kojima je i pomenuti policajac SAD.

gurnije budućnosti. Kada su, na do sada razmotrene načine, ukinute sve eventualne pravilnosti sprovođenja terora nad Amerikancima i kada je identitet pojedinačnih terorista učinjen skoro potpuno nepredvidljivim, dakle, kada je eventualno stvorena atmosfera parnoje, te kada je tzv. prosečni građanin strahom "otvoren" za primanje – ili prostije rečeno, prostor za učitavanje bilo koje dobro plasirane informacije – teško je poverovati da mu je ostalo mnogo kritičke svesti.

Za razumevanje straha od Drugog, korisno je strane prići postavljenom pitanju s još jedne: zašto postoji interes za promovisanje skoro neograničene moći korišćenja nelegalnih resursa u borbi protiv neprijatelja, pri čemu resursi nisu samo konkretne metode koje primenjuju državne institucije, već i državna upotreba najjačeg među njima – vojske? Kako je već naglašeno nešto ranije u tekstu, reč je o stvaranju straha od urušavanja liberalno-demokratskih načela u najširem smislu, tj. o strahu od posledica tog urušavanja. Radi razumevanja elementarnih načela koja se urušavaju, predlažem kratku identifikaciju karakteristika neprijatelja. Naime, terorizam predstavlja nešto izmenjenu formu "klasičnog" neprijateljstva u okviru kog neprijatelj nije lokalizovan na nekom određenom mestu, u jednoj državi ili u konkretnoj oblasti sa zemljom-liderom. Ne postoji jedan određeni vođa, pa tako ne postoji ni pregovarač niti "glavni odgovorni", a onda ni regularna, "javnosti poznata" organizovana vojska niti institucije. Takav neprijatelj ima, kako se predstavlja, proizvoljne, unapred teško predvidjive ciljeve a svoje delovanje usmerava na onu teritoriju za koju je beli Zapadnjak (egzistencijalno) najviše zainteresovan – SAD i Zapadnu Evropu. On je stoji u potpunoj suprotnosti u odnosu na politički i društveni sistem koji napada. Sagledan na taj način, terorizam, bilo da je imenovan kao moderni rat, bilo kao nasilje, budi zebnju, namećući barem jedno pitanje: zebnju i strah od čega? Kada su svi meta, kada su svi opasni, kada su pravila "igre" nepostojeća ili neuhvatljive logike, možda je bolje zapitati: od čega ne? Odgovor na ovo pitanje delimično je pružen u tekstu, te će na ovom mestu biti predstavljen na najopštijem nivou. Drugim rečima, biće zanemareno detaljnije obrazlaganje pojedinačnih načela te će akcenat biti smešten na situaciju prikazanu u filmu *The Siege*, u težnji da se pruži odgovor na gorepostavljeno pitanje. Radi se o situaciji kada je vojska, kao najjača oružana sila jedne države, izvedena na ulice Njujorka u kojem se desio niz terorističkih napada.

Kako se pokazalo da su konvencionane snage zakona bile nedovoljno efikasne da se suoče sa pretnjom, za okruglim stolom u Beloj kući se debatovalo o izlasku vojske na ulice. Članovi koji su se takvoj ideji protivili, isticali su utvrđenu doktrinu da se vojska ne sme okrenuti protiv svog naroda, na šta je jedan od članova konstatovao da je vojsku tražio sam narod. Ovo je važan detalj, budući da se njime skreće pažnja na mogućnost da pod pretnjom terorizma, sam narod može biti toliko očajan i u tolikom strahu, možda i besu, da će

poželeći da naoružani uniformisani mladići marširaju pokraj njih. Da bi se to desilo, pretpostavlja se, narod bi morao osećati da su mu najelementarnija prava ugrožena, prava zajednička poput regulativnih odredbi i zakona, ekonomske sigurnosti i sl. Međutim, ono što je još važnije, jesta da su mu ugrožena i ona najličnija prava poput humanih međuljudskih odnosa, slobode kretanja, privatnosti i osećanja lične sigurnosti i sigurnosti najbližih, odnosno osećanja slobode. Već samo postojanje takve želje – vojske na ulicama grada – potvrđuje da je neprijatelj oduzeo ono što američkom narodu i svakom pojedincu pripada, ono što je njihovo. Kada želja naroda ne ostaje na nivou same želje, već kada se pretvara u stvarnost, pretnja protivnika dostiže vrhunac.

Evo kako se u filmu opisuje značenje vojske na ulicama. Aludirajući na vojnu silu, kongresmen se poslužio metaforom koja kaže da se ne treba boriti sa uličnim psom, već da povodac treba skiniti sa većeg, opasnijeg psa; na to se general našao prozvanim da objasni da je vojska "sablja sa širokim sečivom, a ne skalpel". Upozorio je da bi prisustvo vojske bilo bučno i zastrašujuće jer laka pešadijska divizija broji 10.700 ljudi, prevozi se helikopterima i tenkovima, a sveprisutne na njima su jurišne puške koje su "skromno oružje sve dok ga ne vidite u rukama čoveka ispred vaše lokalne kuglane ili apoteke". Vojska bi tako izvršila opsadu grada sopstvenog naroda. U filmskoj priči koju pratimo, to je značilo zatvaranje Bruklina i veliki pritisak na stanovništvo – pretresanje pojedinaca, hapšenje i zadržavanje svakog ko odgovara opisu Arapina, dakle, lovljenje sopstvenih građana. Tada su stanovnici postali taoci sopstvene države i oni što je trebalo da ih brane, postali su oni koji ih proganjaju – Mi su postali Oni. Tako su jednom narodu neprijatelji uspeali da otuđe ono što je njihovo, ono što im pripada, da otuđe sopstveni deo njega. Drugim rečima, uspeali su da nateraju državu da digne ruku na svoje državljane, na samu sebe, deklarirali su se kao krajnji oblik opasnosti i realni objekt straha. Prikazivanjem, dakle, načina na koji bi američki narod eventualno mogao biti, ne samo krajnje ugrožen, nego i razjedinjen – pa tako ujedno i predstavljanjem problema kao zajedničkog – deluje se u pravcu jačanja kohezije grupe i stvaranja potrebe za borbom za zajednički cilj – egzistenciju, sigurnost i slobodu.

Završna razmatranja

O problemu terorizma može se u izvesnom smislu razmišljati onako kako je to predložio Hantington: u svetlu sukoba dveju civilizacija – Zapada i Islama – odnosno, sukoba nastalog usled dubokih kulturnih razlika. Te razlike, međutim, bivaju značajne tek kada se uzdignu na nivo politike, odnosno kada svoja značenja počnu da dobijaju u političkim i politizovanim kontekstima. U "američkom slučaju terorizma" desilo se ono o čemu je nemački filozof i pravnik Karl Šmit pisao: "Svaka verska, moralna, ekonomska, etnička ili kakva druga suprotnost

pretvara se u političku suprotnost kada dovoljno ojača da delotvorno razvrsta ljude na prijatelje i neprijatelje" (vid. Svensen 2008, 124). Suprotnost, međutim, ne ojačava sama od sebe niti sama po sebi – ona biva ojačana, na američkom tlu (između ostalog), uz pomoć sredstava javnog informisanja i uz pomoć filmske industrije. Kad je reč o strahu, desio se verovatno ključni momenat. Kada se ljudi razvrstaju na prijatelje i neprijatelje, potrebno je i odrediti te neprijatelje – za početak, to su oni koji ne pripadaju grupi Mi, to su Drugi. Dalje, to su stranci, oni koji su daleki u svakom smislu – verskom, ideološkom i kulturnom – te su kao takvi i nepoznati, a čini se da je najveći strah onaj od nepoznatog. Međutim, da li je to slučaj i sa američkim strahom od terorizma? U izvesnom smislu i jeste i nije. Kada ostanemo na nivou "prepoznavanja" opasnog Drugog, to nije u potpunosti slučaj – on je veoma jasno imenovan. Kada se, pak, vratimo na strah od načina i vrste njihovih napada, uvidećemo da strah od nepoznatog, u smislu nepredvidljivog, igra itekako značajnu ulogu. To je glavni instrument kojim se građani SAD drže u hibridnom stanju straha i pripravnosti;²⁸ nikad se ne zna kada će se napad desiti i ko će biti meta napada: vojne baze, poslovni objekti, bolnice, školske i predškolske ustanove, parkovi i igrališta, dakle, otvoreni ili zatvoreni prostori sa manjom ili većom koncentracijom ljudi, sa decom, mladima ili starima – čini se da su svi i da je sve potencijalna meta. Kad je stanje "takvo", šta se dešava s druge strane, koji je odnos države prema svojim državljanima (ne)anglosaksonskog porekla? Kao ilustrativan odgovor na ovo pitanje može poslužiti primer iz prošlosti: norveški antropolog Tomas H. Eriksen navodi da su, u slučaju podeljene lojalnosti nekih Amerikanaca neameričkog porekla, tokom Drugog svetskog rata, Amerikanaci japanskog porekla bili internirani upravo zato što vlasti nisu imale poverenja u njihovu lojalnost državi (Eriksen 2004, 238). U novijoj prošlosti, vlada SAD je, posmatrajući problem terorizma kao novu vrstu rata, modernog rata, otišla korak dalje ograničavajući građanske slobode ne samo muslimanima, već i ostalom stanovništvu SAD, što se ogleda u velikim kontrolama praćenim, čini se, nerazumnim zabranama i pravilima na graničnim prelazima, zabranama organizovanja sindikata zaposlenih u javnoj upravi (na aerodromima i lukama), rasprostranjenom prisluškivanju telefona običnog stanovništva itd.²⁹ Ovo ukazuje na razmere koje može da dosegne kse-

²⁸ Što se ogleda, na primer, u činjenici da se u vozovima njujorškog metroa povremeno javlja automat sa molbom putnicima da se obrate najbližoj policiji ukoliko primete nešto sumnjivo – osobu, paket, predmet i sl. Na istom mestu, samo na digitalnim tablama, ista upozorenja javljaju se i u pisanoj formi.

²⁹ Najradikalniji, ali na sreću neverifikovan, potez jeste nacrt zakona koji je dalo američko Ministarstvo pravosuđa, predlažući odredbu na osnovu koje bi svaki američki državljanin mogao biti deportovan ako se ustanovi da je njegovo prisustvo u SAD suprotno nacionalnim interesima, odnosno ukoliko podržava organizaciju koju je država obeležila kao terorističku i sl. (vid. Svensen 2008, 126).

nofobija podsticana i održavana političkim i kulturnim resursima i, s druge strane, upućuje na meru u kojoj sam strah, kad je potpomognut kulturnim proizvodom, može biti važan politički resurs.

U prilog prethodnoj tvrdnji može se navesti još jedna moguća perspektiva u pogledu konstruisane slike muslimana kao neprijatelja i slike terorizma kao privatizacije nasilja (Mojsi 2012, 28) usmerenog na civile kao na ciljeve – na njihove lične slobode, lična prava pa i ličnu egzistenciju itd., za razliku od onog s fokusom na civile kao sredstva postizanja nekih drugih, političkih (tzv. viših) ciljeva. Ako se, dakle, kroz medije i proizvode popularne kulture sugeriše da su civili *mete kao cilj*, onda bi muslimanski teroristi bili (percipirani kao) apsolutni neprijatelji, a ako su, pak, civili *mete kao sredstvo* onda bi muslimanski teroristi bili posredni neprijatelji te, ako postoji ikakva spremnost za političko delovanje stanovništva, onda se postavlja pitanje: gde ga treba usmeriti? Ili, u duhu teme: da li ga treba usmeriti u pravcu eksplozije ili implozije? U skladu sa tim treba posmatrati i strah od terorista i njihovog delovanja, kao jednu od ljudskih emocija koje se "osećaju u specifičnim društvenim kontekstima" (Leavitt 1996, 531).

Prisustvo straha u svakodnevnom životu je nesrazmerno statističkim podacima koji upućuju na to da je "zapadno društvo bezbednije no ikada, da je opasnosti manje, a da je mogućnosti da se sa njima izborimo nikad više" (Svensen 2008, 24-25). Jedan od osnovnih razloga za to leži u činjenici da postmoderno društvo kreira svet u kome se sigurnost promovise kroz strah (Altheide 2002, 2). Dok nam jedni kritičari medija i popularne kulture skreću pažnju na to da društveni narativi reflektuju socijalni red i kulturna iskustva i značenja, kao i da, s druge strane, priče koje čujemo od prijatelja i rođaka često potiču iz masovnih medija (n.d., 11), drugi idu korak dalje, skrećući pažnju na činjenicu da "čak i kada nije bilo masovnih medija, svet je patio od zemljotresa, poplava i nasilnih ubica baš kao i danas, ali usled nedostatka posrednika, to nije postalo deo svakodnevnih ljudskih života" (Hiemäe 2009, 196). Koju ulogu u inkorporiranju straha u svakodnevni život imaju proizvodi popularne kulture, tj. komercijalni filmovi? Ne pokušavajući da poistovetim masovne medije sa filmom, želim da ukažem na to da efekti prvog i drugog do izvesne mere mogu biti, ako ne podudarni, a onda vrlo bliski – informacije koje dobijamo kroz medije veoma često prihvatamo nekritički i, manje ili više verujući u njih, skloni smo da ih prihvatamo kao činjenice o sopstvenoj okolini ili svetu.³⁰ Komercijalni film je, s druge strane, pre svega deo umetničke produkcije koji ne pretenduje na dokumentarnost. Međutim, usled specifičnog filmskog načina izražavanja umetničke imaginacije, čineći granicu između re-

³⁰ Nemalo puta smo, kao potkrepljenje neke informacije koju nam daje neko iz sopstvenog okruženja ili iz medija, čuli: "To svi znaju!" ili, još više zabrinjavajuće, "To se zna!", što prepoznaje kao logički pogrešan argument – *argumentum ad populum*.

alnosti i fikcije bleđom, film razlučivanje između stvarnog i imaginarnog takođe čini težim. To znači da, ne samo da pomoću selektivnog pamćenja i zaborava svojstvenih ljudima, već i uz pomoć slikovitog pamćenja, često jačeg od verbalnog pamćenja, film ima efekat medija, tj. onoga koji stvara i prenosi znanje. Drugim rečima, zaboravljajući i brkajući da li smo nešto videli u vestima i/ili naučnoj emisiji na *Discovery* kanalu ili videli na filmu, izvor znanja – tj. ubeđenja, stereotipnog stava, predrasuda, pa tako i straha – postaje gotovo jedan. Naime, i za film i za masovne medije može se reći da "nisu korišćeni samo da izraze ljudska značenja i prakse, već upravo suprotno, značenja i prakse mnogih ljudi formiraju i menjaju medijska [i filmska] komunikacija" (Hermans 2001, 273), uz nužne razlike koje postoje u pogledu intenziteta uticaja i specifičnosti u načinu komunikacije.

Literatura:

- Altheide, David L. 2002. *Creating Fear: News and the Construction of Crisis*. New York: Aldine de Gruyter.
- Bourke, Joanna. 2005. *Fear: A Cultural History*. London: Virago.
- Carroll, Noël. 1985. The Power of Movies. *Daedalus* 114(4), *The Moving Image*: 79-103.
- Champoux, E. Joseph 1999. Film as a Teaching Resource. *Journal of Management Inquiry* 8(2): 240-251.
- Delimo, Žan. 1987. *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka): Opsednuti grad I*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada i "Dnevnik".
- Eriksen, Tomas Hilan. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ilić, Vladimira. 2012. Film kao izvor znanja: primer proizvodnje straha od stranaca u filmu "Ponoćni ekspres". *Antropologija* 12(3): 115-134.
- Fritscher, Lisa. 2009. *The Psychology of Fear: Understanding the Dynamics of the Fear Response*. Dostupno na:
- Gergen, K. i M. Gergen. 2006. *Socijalna konstrukcija: ulazak u dijalog*. Beograd: Zepher Book World.
- Huntington, Samuel. 1993. The clash of civilizations? *Foreign Affairs*: 22-49.
- Huntington, Semjuel. 2000. *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica: CID i Banja Luka: Romanov.
- Hejvud, Endru. 2004. *Politika*. Beograd: Clio.
- Hermans, J.M. Hubert. 2001. The Dialogical Self: Toward a Theory of Personal and Cultural Positioning. *Culture&Psychology* 7(3): 243-281.
- Hiimäe, Reet. 2009. Violence in Mass Media: Stereotypes, Symbols, Reality. In: *Media & Folklore. Contemporary Folklore IV*, ed. Mare Kõiva, ELM Scholarly Press, 195-204.

- Svensen, Laš. 2008. *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
- Leavitt, John. 1996. Meaning and Feeling in the Anthropology of Emotions. *American Ethnologist* 23(3): 514-539.
- Milosavljević, Ljubica. 2013. *Konstruisanje starosti kao društvenog problema*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Piše, Marko. 2011. Antropologija na obali reke Stiks: kratak vodič za razumevanje "ljudske bombe" u savremenim interpretacijama islamskog samoubilačkog terorizma. *Antropologija* 11(2): 189-213.
- Werbner, Pnina. 2005. Islamophobia: Incitement to religious hatred – legislating for a new fear? *Anthropology Today* 21(1): 5-9.

Primljeno: 18.09.2013.

Prihvaćeno: 21. 11.2013.

Vladimira Ilić

**FILM AS A SOURCE OF KNOWLEDGE: THE EXAMPLE OF THE
PRODUCTION OF FEAR OF TERRORISM IN MOVIES *THE
SIEGE* (1998) AND *RENDITION* (2007)**

Over the course of more than three decades, a fear of terrorism, which intensified after 9/11, has been present in the US. Through the two films used - as examples in this paper – *The Siege* (1998) and *Rendition* (2007), which were made before and after the events of September 2001, an attempt will be made to discuss the issue of constructing the danger Muslims present and the fear of them. The aim of the paper is to display the manner in which the fear of the other is construed, and what are some of the main elements that mark a certain group as dangerous within a society, and make it an object of fear. In order for a social issue to gain ground enough to be considered a social or political problem, it is imperative that the members of the group or society share the same (principal) knowledge about its meaning, which commercial Hollywood films enable. The viewing experience of fear represents one of the more important mechanisms for shaping and perpetuating this fear in reality.

Key words: fear, Muslims, terrorism, USA, popular movies.